

Vetenskapliga antaganden och definitioner av begrepp

Normativa nedslag i en normativ kontext

VERONICA STOEHLER

”Ontologi... *Ontologi...*?” Det är inte konstigt att studenter i vetenskapsteori kan bli förvirrade när de upptäcker att olika författares användning av samma begrepp kan referera till såväl olika innehåll som betydelser. I skenet av denna begreppsförvirring vill jag lyfta fram två saker till diskussion: den ena gäller vetenskapliga definitioner av begrepp, samt de ontologiska och epistemologiska antaganden som står att finna bakom dem. Den andra handlar om de konsekvenser som olika definitioner kan få för forskning som process respektive resultat. En slags genealogi, om man så vill, med följande begrepp som rubricerande led: ontologi och epistemologi, kausala mekanismer och orsaksförklaringar, teori (meta- och samhällelig), data och empiri, kvantitativa och kvalitativa metoder, generaliseringar och kritik. Som stöd till jämförelser och kontrasteringar kommer jag i detta växelvis att luta mig mot tankegods från såväl positivism och hermeneutik som postmodernism, samt mot kritisk realism, som tongivande ramverk. Min ambition i diskussionen av nämnda begrepp är inte att presentera någon djupgående ursprungshistorik och inte heller att fördjupa mig i enskilda tänkares resonemang. Det som intresserar mig är istället *betydelsen av användningen* av dessa begrepp, och i denna kontext tar jag även upp dagens försvagade metodologiska diskussion, vilken jag sätter i förhållande till vårt av pragmatism alltmot genomsyrade samhällsklimat.

Det ontologiska och det epistemologiska

En grundläggande definition av begreppen ontologi och epistemologi riktar vanligtvis fokus mot hur *världen* respektive *kunskapen* är beskaffad. Hos Danermark m fl (2003) – en titel i metodologi, med kritisk realism som grund – används formulering-

arna ”det ontologiska” och ”det epistemologiska” för att referera till just detta begrepps innehåll. Tankarna går tillbaka till Husserl och hans fenomenologi. Här refererar det ontologiska till ”det varande” i objektens ”väsen”, det som antas vara gemensamt för alla liknande föremål. Detta ”väsen”, i Husserls terminologi, är något som finns *apriori* (före den mänskliga erfarenheten) i varje föremål; det är något som tillhör objektet, oberoende av tid och rum. Att undersöka ett objekts väsen är dock inte att undersöka dess ”empiriska lagmässigheter”, som hos de gamla positivisterna (eller nya, så kallade neopositivister). Medan positivisterna intresserade sig för *resultaten* av ”sinnlig erfarenhet”, intresserade sig Husserl för hur *åskådningen* (en form av erfarenhet) av ett föremål kunde omvandlas till en ”kategorial åskådning”, eller, med andra ord – för hur det generella uttryckte sig i det enskilda.

För Heidegger, den existentiella hermeneutikens fader, utgjorde det ontologiska något annat. I titeln ”Varat och Tiden” skriver han: ”Ontologin... förblir i grunden blind samt hemfallen åt förvridning av sitt innerligaste egna syfte, såframt den inte först och främst i tillräcklig mån har klargjort varats mening, och fattat denna klargöring som sin fundamentala uppgift” (1981:30). Med andra ord: Ontologin har för Heidegger, till skillnad från Husserl, inte att göra med sökandet efter ett väsen eller en essens, oberoende av tid och rum. Ontologin har för Heidegger istället att göra med varats *mening*, dess betydelse och syfte, som i sitt uttryck är avhängigt både rummet och tiden. Denna mening hos föremålen för våra studier är alltså inte en egenskap hos studieobjekten ”i sig”, utan en betydelse som formas i vår *erfarenhet* och *användning* av dem. Denna ”användning” kan i sin tur, med ett uttryck från Steiner, beskrivas som en slags betydelsealstrande

”kringsyn” (1997), i vilken vi förstår något på ett inte alltid intellektuellt och kognitivt sätt. Detta betyder emellertid inte att Heideggers ontologi gör gällande – min distinktion mellan ”studerande” och ”objekt” till trots – att det *å ena sidan* finns ett subjekt och *å andra sidan* ett objekt, som subjektet skall/kan studera isolerat. Tvärtom. Subjektet finns alltid *i-världen*, och också medvetandet formas i kontakten med denna värld.

Heidegger går emot idén om sanning som korrespondens mellan ”utsaga” och ”värld”, den dominerande synen inom positivistisk tradition. Han går delvis också emot Husserl när denne talar om en korrespondens mellan åskådningen av ett föremål och föremålets potential (Lübecke, 1987: 52-53). Istället definierar Heidegger sanning (Erschlossenheit) som den mening och betydelse som undersökningsobjekten får i vår kontakt med och användning av dem, och alltså inte – även här i kontrast till Husserls fall – när vi observerar dem.

Begreppet Erschlossenheit innebär dels ett ”blottläggande” och avslöjande av varats mening, men det inbegriper också en form av *själv-förståelse* (Hoy, 1993). Heidegger använder sig emellertid av ytterligare ett begrepp för att referera till sanning, nämligen Entdecktheit: detta begrepp har till skillnad från Erschlossenheit att göra med att upptäcka något (ny fakta) om världen. I Høys tolkning av Heidegger är det via Interpretierung (i motsats till Auslegung, som blott syftar till en slags avkodning) som vi kan uppnå Erschlossenheit. Denna Interpretierung (”Tolkning” – med versal) inbegriper både en tematisering, en artikulering samt teoretisering av det vi studerar (Hoy, 1993:174). Att endast samla in fakta leder varken till kunskap eller förståelse: först måste vi *begripa* något, men för att därefter nå *förståelse* av objektet eller företeelsen som studeras måste vi komma åt någon slags orsak- eller avsiktsförklaring bakom dem. Sedan kan vi förstå. Att *förklara* och *förstå* är alltså inte två skilda saker i Heideggers tankar, utan delar som står i ett dialektiskt förhållande till varandra: det finns sanningar (ytlig faktauppräknings) och *sanningar* (djupa, där mening och självförståelse är en del av dem). Och det finns förståelse (i meningen begripa) och *förståelse* (djupare nivå, vilken vi når genom det dialektiska förhållandet mellan förståelse och förklaring, i termer av orsak eller motiv).

Att tala om hur världen är beskaffad (vår ursprungliga definition av ontologi) betyder alltså olika saker för Husserl och Heidegger. Om vi tror på existensen av en verklighet oberoende av hur subjektet tolkar den, framstår Husserls ontologidefinition som korrekt. Om vi däremot intar en extremt konstruktivistisk position – i vilken världen inte är

beskaffad på ett visst sätt utan *konstruerad* av oss – blir samma definition genast mer problematisk. I dessa skiljelinjer kan vi definiera det ontologiska som att våra tankar leds till väsen, eller som att det konnoterar betydelse. Här erbjuder den Kritiska realismen en enande ontologisk definition, enligt vilken vi kan anamma existensen av en tolkningsoberoende verklighet, samtidigt som vi tar avstånd från inneboende väsen eller eviga essenser i våra studieobjekt. Hur går denna förening ihop?

Kritisk Realism, en *metateori* (ett begrepp jag återkommer till senare), utgår ifrån antagandet att det finns en verklighet oberoende av subjektet. Men i motsats till positivismens antagande om att vi kan spegla denna verklighet i olika texter, poängterar Kritisk realism att alla texter (skriftliga som muntliga) får sin betydelse beroende av det *språk* forskaren eller exempelvis intervjupersonen använder sig av. Verkligheten är inte det vi observerar och det vi mäter.

Detta betyder dock inte att den praxis och de händelser vi studerar är en *direkt* produkt av forskaren, vilket ofta hänvisas till inom en extrem konstruktivistisk position. Kritisk Realism ifrågasätter denna form av konstruktivism, vars konklusion menar att vår forskning blott är ett samtal med ”oss själva”, eftersom vi enligt dess slutledning endast kan ”tolka” andras utsagor. Mot denna slutsats svarar kritisk realism att sociala strukturer och praxis är begreppsberoende, och att de människor vi studerar och intervjuar mycket väl kan influeras av oss som forskande personer. Men detta betyder därmed inte att dessa människor börjar handla annorlunda så fort vi lämnar dem, och så ej heller att de sociala praktiker vi studerar är ”lika med” de begrepp vi använder oss av för att referera till dem (Sayer, 2004). Verkligheten är inte det vi konstruerar.

Andrew Sayer kallar denna ontologiska realism (definierad som antaganden om verklighetens innersta beskaffenhet) för en ”svag essentialism”: ”essentialism”, för att den utgår ifrån att det existerar en verklighet oberoende av våra tolkningar; ”svag”, för att den inte fastställer dess egenskaper som ”eviga”, oberoende av tid och rum.

Som stöd till förståelse och nyansering av denna ontologi delar kritisk realism in verkligheten i olika ”domäner”: det ”faktiska” domän, vilken kan definieras som händelser i allmänhet (varav vi endast erfår en del); den ”empiriska” domänen, innefattande det vi kan erfara genom sinnesintryck; och slutligen, ”verklighetens” domän, vilken definieras som en djupdimension, inrymmande ”generativa mekanismer”, vilka ger upphov till händelserna i det faktiska domän.

När kritisk realism säger sig utgå från en ”svag essentialism”, menas vidare att händelser för sina skeenden är beroende av vissa nödvändiga, objektiva egenskaper, av kausala mekanismer eller präglade ”grunddrag”, vilka existerar oberoende av hur vi tolkar dem. Som exempel kan vi föreställa oss följande: Terrorismen är ett svårvedersägligt faktum i världen (möjligt att erfara i den empiriska domänen). Som ”händelse” är den emellertid en produkt av objektiva och för sitt upphov nödvändiga kausala mekanismer, till exempel känslan av orättvisa, social eller politisk (genererad ur verklighetens domän). När världens medier gestaltar terrorismen kan de i detta lägga fokus på ”händelsen” i sig, eller försöka sig på en tolkning av dess orsaker. Tolkningen förändrar dock inte de kausala mekanismer som ger upphov till terrorismen. Detta betyder emellertid inte heller att diskurser och utsagor – i det långa loppet – inte kan ha ett inflytande på kausala mekanismer. Men de bestämmer dem inte, och inte på kort sikt.

Att söka finna de kausala mekanismer som ger upphov till en händelse skall dock inte förväxlas med möjligheten att kunna förutsäga dessa händelser, vilket man skulle kunna utgå ifrån inom ett positivistiskt perspektiv. Kritisk realism ser nämligen på samhället som ett ”öppet” system, i bemärkelsen att det betraktas som konstant föränderligt. Denna ”rörlighet” förhindrar dock inte existensen av ömsesidiga beroenden mellan delarna i en samhällsstruktur. Kritisk realism ifrågasätter postmodernismen när den, i sin respons mot de Stora berättelserna, sätter fragmentering före beroende, som i en svartvit dikotomi. Sayer menar att detta är absurt och dogmatiskt. Vi kan exempelvis inte förneka existensen av kapitalismen. Vad utmaningen istället handlar om i denna rörliga kontext, är att kunna skilja mellan en händelses *nödvändiga* respektive *tillfälliga* premisser. Så för att återgå till definitionen av det ontologiska kan vi här sammanställa den som ”hur något är beskaffat”, utan att för den skull syfta till någon form av evig essens. Essensen kan istället sägas vara temporär.

Kausala mekanismer och orsaksförklaringar

I föregående linjer har jag använt mig av formuleringen ”kausala mekanismer”, ytterligare ett inte helt oproblematiskt begrepp. Inom en positivistisk förklaringsmodell försöker man som bekant hitta regelbundna samband mellan två variabler, med syfte att kunna förutsäga ett fenomen. I motsats till förutsägelser inom naturvetenskapen, är dessa svårare att hävda inom samhällsvetenskapen. Detta ledde Wil-

helm Dilthey till att göra en skillnad mellan att förklara och att förstå. Trots att Dilthey ansåg att humanvetenskapernas ideal (till vilka t ex sociologi och satsvetenskap också räknades) var att kunna förstå människan i ett socialt och historiskt sammanhang, har ”förklaringar” kommit att ses som förbehållna naturvetenskap allena medan ”förståelse” destinerats till humaniora (en positionering som Dilthey själv delvis bidragit till att skapa). Denna åtskillnad har tyvärr medfört att humanvetenskaperna till stor del hamnat i en återvändsgränd, där man endast försöker förstå det man studerar utifrån det studerade subjektets perspektiv. På så sätt lämnas alla förklaringsmodeller åt sidan, med potentialen att knyta an dessa subjekts tankar och händelser till strukturer och institutioner, vilka dessa subjekt samtidigt är en ömsesidigt konstituerande del av. Detta kan ses som resultatet av den olyckliga särskiljningen mellan att ”förklara” och ”förstå”: Naturvetenskapen har inget ”naturligt” monopol på förklaringsmodellerna, liksom humaniora inte har det på tolkning och förståelse, och att förklara behöver inte betyda att förutsäga, trots att begreppet används i den bemärkelsen inom den positivistiska traditionen; vi kan förklara olika saker utan att därmed förutsäga dem, och vi kan förutsäga något utan att egentligen förklara det. Vidare finns det förståelse i meningen ”begripa”, samt förståelse i meningen ”upptäcka” det som finns under ytan – för att fortsätta med vårt exempel om terrorism: Vi kan förstå (i meningen begripa) att en terroristakt har ägt rum, men detta betyder inte att vi har nått en djupare förståelse/förklaring av dess rötter; vi har inte blottlagt de mekanismer som gav upphov till akten. Och om vi nu lyckas blottlägga en terroristhandlings *nödvändiga* villkor, behöver det inte betyda att vi kan förutspå den sortens handlingar i en framtid. Vi kan inte göra det för att det finns alltid *tillfälliga* omständigheter i ett öppet system. Vi kan också förutsäga något utan att förklara det. Vi kan förutsäga att solen går upp i morgon men den förutsägelsen förklarar ingenting (möjligen något om personen bakom förutsägelsen).

När vi gör en kausal analys utifrån ett kritiskt realistiskt perspektiv söker vi inte efter lagar och regelbundenheter, utan det vi söker är de mekanismer som ger upphov till fenomenet vi studerar, vilket utgör en väsentlig epistemologisk skillnad: här handlar sökandet inte om att finna teorier att verifiera eller falsifiera – en positivistisk utgångspunkt och strävan. Det vi försöker göra är att förstå hur verklighetens domän fungerar.

”Jo, men ska vi inte testa det vi har kommit fram till i ett senare stadium?”, frågar sig kanske den

positivistiskt inriktade forskaren nu. Svaret på den frågan är nej: vi kan inte testa en teori (så som Kritisk realismen definierar den) mot det vi hittar inom den empiriska domänen. Och här har vi kommit fram till ett annat mångdefinierat begrepp: i det följande hoppas jag kunna förklara varför vi inte kan testa en "teori" mot "verkligheten".

Teori

I vardagsspråk används ofta begreppen teori och hypotes som synonyma – en fusion som går att spåra till positivismens tal om att en teori skall testas mot empirisk data. Man antar här att vi kan sönderdelat en teori i mindre beståndsdelar, så kallade hypoteser. Hypoteser är, enligt detta sätt att se, att betrakta som en operationalisering av en teoris viktigaste delar, vilket hos Danermark m fl ges följande beskrivning: En teori är "ett system av påståenden som med hjälp av en deduktiv logik kan brytas ner till ett antal prövbara hypoteser" (2003: 235). Tanken bygger på tron att vi kan testa dessa hypoteser mot en empirisk verklighet (definierad som det vi kan observera och mäta).

Allmänt formulerat kan vi säga att en teori är en utsaga som försöker förklara och ge oss en djupare förståelse av ett fenomen. När vi talar om teorier som försöker beskriva hur vetenskap bedrivs eller bör bedrivas, talar vi om metateorier. Till dessa kan vi räkna positivism, kritisk realism och hermeneutik, samt de delar av den postmoderna traditionen som berör denna sorts frågor. Dessa teorier bygger på vissa ontologiska och epistemologiska antaganden. Positivism och Kritisk realism utgår t ex från antagandet att det finns en objektiv verklighet, existerande oberoende av oss som subjekt (ett ontologiskt antagande). Hermeneutiken framstår som mer kluven på denna punkt, beroende på vilken "gren" av hermeneutiken vi talar om: medan den objektiverande hermeneutikens tolkningstradition närmar sig positivismen genom sin tro på en objektiv verklighet (via definitionen av "sanning" som "korrespondens" mellan utsaga och värld) är den existentiella hermeneutiken mer relativistisk: visst handlar det om att söka förstå en inre verklighet, men samtidigt vittnar den hermeneutiska spiralen (metaforen för tolkandets rörelse mellan förståelse och förståelse) om en bild av sanningen som konstant föränderlig. Epistemologiskt utgår positivismen från att vi kan uppnå korrekta beskrivningar av denna verklighet, bl a genom skarpa gränsdragningar mellan subjekt och objekt. Kritisk realism intar på den punkten ett mer relativistiskt synsätt och menar att all fakta är teoriberoende, utan

att för den skall vara teorideterminerande. Det mest extrema synsättet står här den postmoderna traditionen för, när den framhäver att ett tecken endast leder till ett annat och att polysemin i tolkningen leder till en fragmenterad verklighet, utan något internt beroendesamband. Vidare betraktar den objektiverande hermeneutiken förståelse som ett hinder och dess existentiella kusin anser att det är just sammanmältning mellan subjekt och objekt som ger oss möjlighet att nå kunskap. Detta säger oss något om svårigheterna (för att inte säga det motsägelsefulla) i att använda oss av flera metateorier samtidigt.

Innan vi nu går in på de samhälleliga teoriernas analytiska nivå (och deras försök att förklara människan i samhället och hennes kulturella produktion), vill jag först diskutera *benämningen* av så kallad "Grundad teori", vilken jag tror kan vara helt missvisande: Grundad teori är ingen teori i den bemärkelsen att den specifikt resonerar kring förhållandet mellan subjekt och objekt. Här finner vi ingen djupgående reflektion över hur forskaren betraktar sig själv, sitt studieobjekt och sitt förhållande till det – inte på det sätt som den återfinns inom positivism, kritisk realism, hermeneutik eller vetenskapsteoretiskt intresserad postmodernismen. Vad GT istället ger oss är konkreta undersökningsinstruktioner, exempelvis om hur "kodifiering" och "kategorisering" ska gå till. De ontologiska och epistemologiska antaganden som GT bygger på är till stor del desamma som vi finner inom positivism, trots GT:s försök att ifrågasätta just denna traditions kvantitativa sätt att gå till väga på. Exempel på detta står att finna i GT:s och positivismens gemensamma övertro på "rådata" och, i samband med detta, även GT:s strävan att testa de teorier som genererats. Det jag vill poängtera med detta inlägg är inte annat än att Grundad teori, mer än en "teori", är en "metod". Men nu över till människan i samhället och denna form av teori.

Många författare gör en åtskillnad mellan å ena sidan *deskriptiva* och/eller förklarande teorier och å andra sidan *normativa* teorier, varav de sistnämnda definieras utifrån sin fokusering på moraliska, politiska och ideologiska frågor. Denna uppdelning är emellertid problematisk och medför ideologiska konsekvenser: att påstå att det finns teorier som inte är normativa kan leda till att vi reifierar de antaganden som bärs fram av dessa. Som exempel betraktas en teori om yrkesgruppens professionalisering av Danermark m fl som en deskriptiv teori. Problematiken bottnar i att så fort vi väljer att tillämpa en specifik teori (framför en annan) – exempelvis för att förklara mediernas utbud – lämnar vi andra valbara teorier åt sidan (politiska/ekonomiska, t ex), vilka

skulle kunna förklara samma "fakta" på ett annorlunda sätt. I den meningen finner jag det svårt att inte inse den normativa aspekten i teorin. Med detta menar jag inte att vi inte bör använda oss av ovan anförda teori utan att det är problematiskt att göra skillnader mellan "deskriptiv" och "normativ": alla våra försök att "beskriva" någonting, innebär samtidigt att vi legitimerar eller ifrågasätter det, oavsett om så sker explicit eller implicit – något som blir än mer tydligt när vi söker "förklara" någonting: om vi t ex förklarar människors användning av television, med hänvisning till teorin om Uses and Gratification, utgår vi implicit från att människan är en rationell varelse, kapabel att avgöra vad hon behöver samt likaså att kunna uttrycka det, samtidigt som vi bortser från att "användningen" kan vara produkten av en vana, och inte av ett fritt, medvetet val (just den kritik som riktats mot nämnda teori). U & G drar också bort uppmärksamheten från samhällsliga strukturer och institutioner, vilka i hög grad kan påverka våra tv-vanor: något till synes så avlägset som t ex arbetsmarknadens struktur påverkar vår fritid och därmed den tid som vi kan ägna åt television. Teorin missar också det användarrelaterade faktum att det vi som tittare kan välja emellan är produkter av bestämda institutionella faktorer, som exempelvis public service eller kommersiella intressen. Jag påstår med detta inte att U & G är en meningslös teori. Det jag vill poängtera är att vissa teorier, som vid en första anblick kanske framstår som "neutralt" deskriptiva, även innehåller normativa komponenter, och att alla sådana har en ideologisk och politisk dimension – självfallet inte i termer av partipolitik, utan i skepnad av en strävan att få läsaren att uppfatta den empiriska domänen på ett visst sätt, och inte på ett annat, som därmed lämnas därhän.

Begreppet "normativ" har också nått vida annorlunda appliceringar. Som exempel använder sig Alvesson & Deetz av det (2001:31-33) för att referera till en positivistisk utgångspunkt i organisationsstudier. I det sammanhanget syftar den normativa aspekten till determinismen i tillvägagångssättet (operationalisering, kodifiering, osv) och till strävan efter lagar som kan förutsäga framtiden.

I detta skede vill jag uppmärksamma läsaren på att min fortsatta användning av benämningen "samhällsliga" teorier, kommer att hämta näring genom adjektivet "generella" – fortfarande betraktade som åtskilda från "metateorier", och fortfarande med syftning till alla teorier som söker förklara människan i samhället och hennes kulturella produkter, men nu inkluderande intellektuella traditioner som ger oss olika perspektiv på skilda problem. Jag gör i

detta ingen skillnad mellan deskriptiva, förklarande eller normativa teorier, utan kontrasterandet riktas istället mot vilket syfte man anser att en teori har enligt ett positivistiskt, kritiskt realistiskt, hermeneutiskt, respektive ett postmodernt perspektiv.

Som tidigare nämnts anser den positivistiskt inriktade forskaren att samhällsliga teorier skall testas mot empirisk data. Idén bygger på det ontologiska och det epistemologiska antagandet att det existerar en objektiv verklighet, oberoende av subjektet, och att denna verklighet kan nås genom rätt metoder för att slutligen *speglas* i en text. Postmodernismen (eller åtminstone delar av den) ifrågasätter existensen av en verklighet utanför subjektet, och därmed kriteriet om teories empiriska provbarhet – hur kan vi testa en teori mot "något" som inte existerar? Kvar återstår endast *jämförelser* av slutledningmöjligheter olika teorier sinsemellan – dock utan avgöranden eller bedömningar om "lämplighet", eftersom postmodernismen i detta läger anser att bedömningskriterier endast utgör en strävan till makt.

Hur en teori fungerar inom hermeneutiken råder delade meningar om: Hellesnes, Kuhlmann samt Öfsti (citerad i Stoeckel, 1994: 73) ifrågasätter att det hermeneutiska tillvägagångssättet över huvud kan sägas falla inom en hypotetisk-deduktiv metod (prövningen av "hypotes" mot "extern" verklighet) Argumentet bottnar i att hermeneutikens fokus inte riktas mot *orsaker* till fenomen, utan mot deras kontextbundna *betydelse* för människan som tolkande varelse, samt i denna läras syn på betydelse som kontinuerligt föränderlig, beroende på var vi befinner oss i den hermeneutiska spiralrörelsen mellan förståelse och förståelse. Detta argument stämmer väl om vi uppehåller oss vid den existentiella hermeneutiken – dock inte om vi vänder oss till den objektiverande grenen: här kan vi mycket väl formulera olika hypoteser om en händelses uppkomst och förlopp, samt söka bekräfta dessa med hänvisning till de "fakta" vi har tillgång till. Historisk forskning är ett exempel på detta scenario.

Ytterligare ett perspektiv på "teori" finner vi inom kritisk realism: en teorins syfte är här att tydliggöra, renodla och sätta namn på, samt förklara och utveckla nya begrepp på så sätt att de bättre förmår "fånga" ett fenomen. Detta sista led – att *testa* olika begrepps förmåga att fånga en händelse, en situation eller en praxis – finner jag vara en absurd tanke: Hur skulle vi kunna se om det förekommer en korrespondens mellan *det begrepp* vi använder oss av för att fånga något och *den tolkning* (se nästa avsnitt om data och empiri) vi gör av detta något? Ef-

tersom kritisk realism intresserar sig för de *nödvändiga* villkor som behövs för att ett fenomen skall kunna manifesteras sig, och eftersom manifestationen varierar beroende på de *tillfälliga* villkor som alltid finns i ett öppet system, kan dessa teorier inte testas mot det vi observerar inom den empiriska domänen: för kritisk realism är denna domän beroende av tid och rum och därför i konstant förändring. Detta betyder emellertid inte att vi inte kan eller inte ska reflektera över förhållandet mellan det manifesta och de mekanismer vi antar kan finnas bakom. Det betyder bara att vi inte kan ”pröva” dessa teorier mot mekanismers manifestationer. Manifestationer är just manifestationer. Manifestationer är inga ”data”, definierat som något ”evigt”, tillhörande ett objekt. Till och med svaret på frågan, ”Hur många?”, utgör en *tolkad* verklighet. Men detta gör inte resonemanget mindre relevant för det. Och här när vi så fram till nästa problematiska rubrik, behandlande begreppen ”data” och ”empiri”.

Data och empiri

Både Kritisk realism som metateori och Kritisk teori som samhällsteori har kritiserat tron på att ackumulation av data kan ge oss mer kunskap. Att lägga tyngdpunkten på ”data insamling” speglar det ontologiska antagandet om att världen är lika med den empiriska domänen, samt uppfattningen att så kallade ”data” är att likställa med obefläckade ”fakta”, vilka vi kan samla in, förmedla samt referera till, oberoende av det språk vi använder oss av eller de tolkningar vi gör. Alvesson & Deetz (2001) föreslår att vi i stället för att tala om ”data collection” – vilket associerar till det aktuella sättet att tänka – bör välja formuleringen ”empiriskt material”: detta material skall då inte kopplas samman med någon slags ”fakta”, utan istället förstås som det urval forskaren har gjort av sitt totala undersökningsmaterial, inberäknat såväl de medvetna som omedvetna tolkningar vilka både respondenterna och vi forskare själva gör (2001: 113). Intentionen är god, men i själva verket har också det empiriska materialet kommit att likställas med ”data”. Författarna varnar även för risken att vår forskning ”goes native” (att vi intar våra undersökningssubjekts utgångspunkt) vilket kan betyda att vi missar det teoretiskt intressanta. Enligt samma tankebanor lyfte några år tidigare Alvesson och Sköldberg faran med att lägga tyngdpunkten på aktualiteter (empiriska studier) i stället för det potentiella (1994: 209). Utan att formulera det explicit, kan de i detta sägas ha kommit på verklighetens domän, den domän som kritisk realism finner mest intressant, inrymmande

de generativa mekanismer vilka ger upphov till nämnda aktualiteter.

Betyder detta att vi inte skall bedriva empiriska studier? Självklart inte. Det betyder att det inte är via *mängden* insamlat empiriskt material som vi når en fördjupad förståelse av de händelser vi studerar: att intervjua tio personer ger oss inte större kunskap än om vi intervjuar tre, *om det vi är intresserade av är de mekanismer som ligger bakom det som dessa personer förmedlar*. Det som är teoretiskt intressant är att kunna anknyta det aktuella (empirin) till de olika strukturnivåer som det aktuella är placerat i, samt till olika teoretiska ramverk. Vid kommunikationsstudier kan det till exempel handla om att placera intervjupersonen i en organisationsstruktur, inom ramen för en institution samt i en specifik samhällsstruktur. De teoretiska ramarna kan vara ekonomiska, patriarkaliska, sociala, ideologiska, historiska eller politiska. Beroende på vilken ram vi väljer att placera vårt empiriska material i *kommer det materialet* att få olika betydelser. Ytterligare en resultatmässig påverkansaspekt står att finna i det urval vi väljer att lyfta fram, vilket – liksom valet av teoretisk ram – innebär ett politiskt val. Att tappa kontexten och perspektivet till förmån för det specifikt empiriska är inte bara naivt, utan också missvisande som bild av verklighetens komplexitet och orsaker.

Den kritiska teorins förhållande till empirin kan tyvärr lätt leda till missförstånd. Alvesson och Sköldberg skriver t ex att, ”den kritiska teorins insikter inte utan vidare låter sig omsättas i empirisk forskning” (1994: 177) Trots att meningen innehåller formuleringen ”inte utan vidare”, händer det ofta att studenter tolkar det som att kritisk teori inte befattar sig med eller inte kan tillämpas vid empiriska undersökningar, utan bara på textanalyser. Naturligtvis är så inte fallet. Att inta ett kritiskt teoretiskt perspektiv är att intressera sig för frågor om t ex ideologi, makt och rättvisefrågor samt asymmetrier och störningar i kommunikationen – allt utifrån *ett samhälleligt perspektiv*, vilket kan tillämpas på såväl textanalyser som på olika former av empiriskt material.

Misstolkningen kan vara en produkt av den åtskillnad vi gör mellan ”empiriska studier” och ”textanalyser” – en språklig skillnad som förvisso kan vara nyttig ur ett analytiskt perspektiv, men som också rymmer skillnader i ontologiska och epistemologiska antaganden: textstudier associeras som exempel till ”andrahandskällor”; en text betraktas alltid som en tolkning av något som någon har gjort. Dess ”väsen” är inte referenten utan en bit papper. För att komma åt dess betydelse måste vi

tolka dess symboler. ”Empiriska studier” associeras å andra sidan till ”förstahandskällor”: den naive empirikern betraktar innehållet i människors utsagor som referenten i sig, och utsagan antas fungera som ett enkelt fönster mot detta ”sanna” innehåll, med övertygelsen att ju mer vi talar med intervjupersonerna desto närmare sanningen kommer vi, som om den endast var en fråga om ”mer”. Med detta menar jag inte att två timmar inte kan ge oss mer än fem minuter vid en intervju. Det jag menar är att det finns viktiga nivåer av verklighet som vi inte kommer åt enbart genom att lyssna på vad intervjupersonen säger, oavsett hur länge vi lyssnar på det som sägs. Det faktum att många metodböcker ägnar större delen av sitt utrymme åt att utförligt gå igenom hur en intervju eller observation bör gå till, men nästan inget åt hur utsagorna och observationerna skall tolkas, vittnar om hur djupt denna naiva empirism är utspridd.

Alvesson och Deetz presenterar i detta sammanhang fyra olika analysnivåer (2001: 123, 154-156) att tillämpa i samband med en intervju (varav jag i den första gör vissa tillägg): först och främst kan vi analysera en intervju som en berättelse, med inriktning på dess dramaturgiska komponenter. Här kan vi till exempel ställa oss frågan om vilka i berättelsen som framställs som hjältar respektive skurkar samt hur dessa tänker och handlar, exempelvis via tillämpning av Greimas aktantmodell. I denna första nivå kan vi också studera intervjuens rent semiotiska och retoriska aspekter (dysfemismer, eufemismer, metaforer, syntaxen, etcetera). I den andra analysnivån undersöker vi vad respondenternas utsagor säger oss om deras tro, stereotyper, idéer, värderingar och känslor, samt hur de framställer sig själva. På en tredje analysnivå kan vi söka utröna respondenternas bakomliggande intressen och syfte med att säga det som sägs. Och så på en fjärde nivå kan vi undersöka vad utsagorna säger oss om de attityder och normer som råder i den miljö respondenterna tillhör. För den textanalytiskt inriktade forskaren utgör detta inget nytt. Problemet är att det nog gör det för den empiriskt orienterade.

Kvantitativa och kvalitativa metoder

Den olyckliga sammankopplingen många metodböcker gör mellan positivism och kvantitativa metoder, samt mellan hermeneutik och kvalitativa studier, har fört till den missvisande bilden att det räcker att använda sig av kvalitativa metoder för att komma ifrån den positivistiska traditionen. Om vi då undersöker metoder som exempelvis Grundad teori, induktiv etnografi och etnometodologi, kan vi

i skenet av deras ontologiska och epistemologiska antaganden se – trots deras många gånger explicita avståndstagandet från kvantitativa metoder – att de likväl har en stark influens från just positivism. Exempel på detta släktskap återfinns i tyngdpunkten på ”data” (för såväl ”händelser” som intervjuvar), i kraven på validitet och reliabilitet, samt i strävan efter kodifiering.

Om vi nu definierar kvalitativa studier som inbegripande ”interpretativa tekniker”, ser vi att dessa inte behöver falla inom ramen för hermeneutiken. När de används inom kritisk realism är deras syfte att förklara ett fenomen, inte att förstå objektet ”inifrån”, som t ex inom existentiell hermeneutik. Även om vi ställer oss kritiska till positivismen som meta-teori behöver vi inte ta avstånd till all form av kvantitativ metod. Tvärtom: vi behöver veta hur många människor som dör av undernäring varje dag, hur många barn som dog under den ekonomiska blockaden av Irak, hur många människor som inte har råd att köpa mediciner mot AIDS, eller hur spridningen av IT-användning ser ut i förhållande till social klass. Vi kan använda oss av kvantitativa metoder utan att acceptera positivismens ontologiska och epistemologiska antaganden, och vi kan göra det utifrån kritisk realism: här betraktas inte siffror och korrelationer mellan olika variabler som ”data”, respektive som slutna system av ”orsak-effekt”, utan som ett empiriskt (tolkat) material, vilket vi kan använda för att vidareundersöka vilka upphovsgivande villkor som råder för aktuellt problem

Diltheys åtskillnad och samtidiga anknytning mellan ”humanvetenskap-förståelse” respektive ”naturvetenskap-förklaring”, har tyvärr ofta tolkats som att naturvetenskapens perspektiv och metodik renodlat utgår från positivism, vilket är lika missvisande som tron att ”tolkningen” alltid är hermeneutisk inom humanvetenskaperna. Naturvetenskapen är också intresserad av att undersöka händelsernas bakomliggande kausala mekanismer, och inom exempelvis lingvistik använder man sig också av kvantitativa innehållsanalyser.

Generaliseringar

Inom positivistisk tradition har ordet ”generalisering” (ett annat ”politiskt” laddat begrepp) definierats som en empirisk extrapolering, vilken vi kan nå utifrån bestämda statistiska regler. Definitionen bygger på antagandet att ”världen” är lika med den ”empiriska domänen” – det observerbara samt mätbara – och utesluter därmed ”verklighetens domän”, den domän vari vi kan finna de kausala mekanismer som ger upphov till det ”observerbara”. När vi antar

denna definition av generalisering, accepterar vi samtidigt det observerbara som det enda verkliga. Om vi här vänder oss till Habermas teori om kommunikativt handlande och den störningsfria kommunikationen finner vi istället en *teoretisk* generalisering: här görs inga undersökningar som kan leda till en *empirisk* generalisering, istället möter vi utvecklandet av ett *resonemang*, som kan ge oss möjligheten att förstå/förklara de nödvändiga villkor som krävs för att nå en störningsfri kommunikation (varav frånvaron av asymmetriska maktförhållanden utgör ett). Detta är en teoretisk generalisering. Dess syfte är att nå förståelse av/kunna förklara de villkor som krävs för att något skall kunna *hända* eller för att något skall kunna ha den *betydelse* det har. Vi behöver inte undersöka dess resonemang empiriskt, i jakt på överensstämmelser med det observerbara, eftersom dess "generalisering" inte syftar till att kunna förutsäga någonting, till skillnad från dess empiriska motsvarighet. Att vi i såväl vårt vardagliga som vetenskapliga bruk av begreppet "generalisering" vanligtvis syftar till den empiriska varianten, den som bara "ser" det observerbara, säger en del om positivismens inflytande på vårt sätt att se på världen. Jag kan tänka mig att några läsare nu reagerar och tänker, "Nej du, det är annorlunda nu". Jag kan i så fall bara säga att jag avundas er. I min värld ser jag fortfarande en empirisk dominans.

Kritik

En annan källa till begreppsmässig konflikt står att finna i mötet mellan "strukturalister" och "poststrukturalister", inte minst i skenet av begreppet "kritik": Jonathan Culler påpekar här det svåra i att göra skarpa skillnader dem emellan, eftersom det kan finnas mer likheter mellan strukturalister och poststrukturalister än mellan poststrukturalister sinsemellan (1983: 30).

När det t ex gäller Foucault och Derrida florerar en mängd olika tolkningar, och inte sällan motsägelsefulla sådana. Studenter kan ibland tolka Foucault som att han endast intresserade sig för *diskurser*, och inte för "hela" det reella livet. Vad man "missar" här (eller inte vill se?) är att diskursstudierna utgör ett sätt att kritiskt studera våra olika "regimes of practices" – den praxis som ligger till grund för det vi betraktar som kunskap: "A critique is not a matter of saying that things are not right as they are. It is a matter of pointing out on what kinds of assumptions, what kind of familiar, unchallenged, unconsidered modes of thought the practices that we accept rest", som Foucault (1988:155) säger. Citatet

syftar till de idéer och den *praxis* som ligger bakom ett samhälles rådande diskurser. Till skillnad från Derridas utpekande av tillvarons referenslöshet, finns det i Foucaults värld en tydlig referens, och flera av hans texter undersöker det förhållandet.

Möjligheten till friktion blir inte mindre om vi nu vänder oss till Derridas "dekonstruktion", vilken också har givits en rad tolkningar – allt från att utpekas som en metod för att blottlägga sprickor, motsägelser och inkonsistenser i en referenslös text, till att ringas in som en närmast genealogisk metod á la Foucault, i vilken man intresserar sig för maktstrukturer och hierarkier (se t ex Alvesson & Deetz tolkning av Cullers dekonstruktion). Oavsett valet av tolkning här tenderar kritikbegreppet att bli problematiskt: om vi väljer den första tolkningen omvandlas begreppet till en "metakritik" – en kritik av möjligheten till kritik. Kritiken stannar vid textens form – ett politiskt ställningstagande och ett bekvämt sätt att slippa ta ansvar. Om vi istället väljer den andra tolkningen och dess koncentration på maktstrukturer och hierarkier, riskerar vi att missa det specifika och möjliga motståndshandlingar.

Handlingar, händelser och diskurser – samtliga är produkter av något; materiella förhållanden eller andra diskurser, som i sin tur alltid kan spåras till en institution eller samhällstruktur. Det gäller att vandra bakåt i kedjan tills vi hittar, inte "ursprunget" utan de mekanismer som ligger bakom dessa händelser, de nödvändiga och tillfälliga villkoren för deras nuvarande existens. Om än med en annan begreppsapparat, är detta något som både poststrukturalisten Foucault gör genom sin genealogiska metod, som kritiska teoretikern Habermas gör när han pekar på maktförhållanden och ideologisk dominans, och som den politiska ekonomen Mosco gör när han kopplar maktförhållanden till ekonomiska villkor. Men för att kunna göra det kan vi inte definiera verkligheten som bestående av det empiriska allena: verkligheten, som Mosco säger, "is made up of both what we see and how we explain what we see" (1996:2). Kritikers uppgift är då (eller bör vara) att undersöka de kausala mekanismer som ligger bakom det vi ser, samt blottlägga de antaganden som finns bakom de förklaringar vi gör.

Dagens försvagade metodologiska diskussion

I en debattartikel som Birgitta Höijer skrev i *Tvärnsnitt* (3/04) varnar hon för det hon kallar för "den glada metodamatörismen". Hon ger fem orsaker till att metodkunskapernas *försvagas* i forskningen.

1. Ytligt mångvetenskapliga gränsöverskridanden utan integration på djupet
2. Massproduktion av elementär metodlitteratur men brist på fördjupande litteratur
3. Brist på tid och eftertanke i forskningsvardagen
4. Snabbproduktion av doktorander (och studenter i grundutbildningen)
5. Kommersialisering av forskningen med ökad hänsyn till näringslivets intressen och behov

I detta kan jag bara instämna med henne, men tror samtidigt att det finns två allvarigare och djupare problem. Forskarsamhället (och många studenter) verkar inte längre vara intresserade av att gå på djupet med vissa frågor och försöka ta reda på hur något förhåller sig, som om vi led av en brist på nyfikenhet. Vad är det då som har hänt?

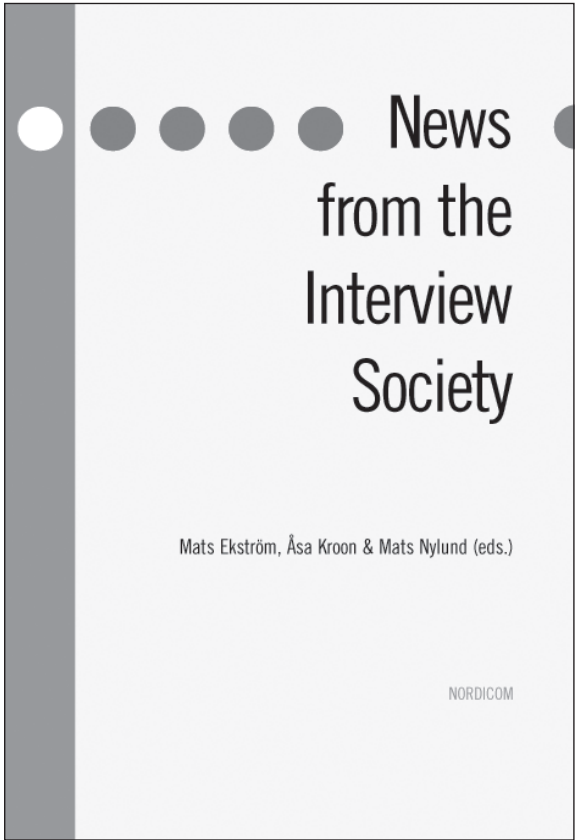
Jag tror att det har att göra med vårt nutida samhälles kommersialiserade klimat. Det är inte nyfikenheten som premieras i detta samhälle. Det är den pragmatiska människan istället: våra studenter (som senare kan bli doktorander och ”doktorer”) ställer oss frågan, ”Men hur vill du ha svaret?”, inför en stundande tentamen. De frågar oss efter ”verktyg” för att kunna ”knäcka koden”. Pragmatismen tar den plats som tidigare nyfikenheten hade.

Det andra problemet skulle jag vilja kalla för politiskt/ideologiskt. Jag är här inte säker på att ordet ”försvagas” är det rätta – det antyder att ”så var det inte innan”, men det finns gott om exempel på bristande kunskapsteoretiska och metodologiska kunskaper även hos etablerade forskare. Jag tror att ordet ”försvagas” bör ses i kombination med en allmän förstärkning av den pragmatiska attityden att bara förstå det man vill förstå, beroende på vad som passar in i ens syn på världen. Ett politiskt/ideologiskt ställningstagande, alltid farligare hos den forskare som inte vill erkänna det.

Referenser

- Alvesson, Mats & Deetz, Stanley (2000) *Doing Critical Management Research*. London: Sage.
- Danermark, Berth (2003) *Att förklara samhället*. Lund: Studentlitteratur.
- Foucault, Michel (1988) 'Practicing Criticism or Is it Really Important to Think?' in Foucault, Michel: *Politics, Philosophy, Culture : Interviews and other Writings, 1977-1984*. New York and London: Routledge.
- Heidegger, Martin (1981, 1926) *Varat och Tiden. Del 1*. Göteborg: Daidalos.
- Hoy, David Couzens (1993) 'Heidegger and the Hermeneutics Turn', in Guignon, Charles *The Cambridge Companion to Heidegger*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Höijer, Birgitta (2004) Håller metodkvaliteten på att utarmas? *Tvärnsnitt*, nr 3.
- Lübcke, Poul (1987) 'Heidegger: Filosofi som radikalt frågande', i Lübcke P (red) *Vår tids Filosofi*, 121-154.
- Lübcke, Poul (1987) 'Husserl: Filosofi som sträng vetenskap', i Lübcke P (red) *Vår tids Filosofi*, 40-72.
- Mosco, Vincent (1996) *The Political Economy of Communication. Rethinking and Renewal*. London: Sage.
- Sayer, Andrew (2004) *Realism and Social Science*. London: Sage.
- Steiner, George (1997) *Martin Heidegger*. Göteborg: Daidalos.
- Stoehrel, Veronica (1994) *Berättelsestrategier, kunskap och reflektion*. Stockholm: Stockholms universitet, JMK.

NEW BOOK FROM NORDICOM

This book introduces the Interview Society as an innovative, provocative and challenging concept to understand the construction of news, the use of language, and the power of journalism in contemporary media society. It focuses on the journalistic interview and on the techniques for the representation of utterances, talk and conversation, and combines theories of the public sphere, news journalism, and the interview as a form of interaction. It relates discursive techniques on a micro level to institutional and cultural conditions on a macro level, with regard to journalism and the media public sphere, and takes a historically point of departure with the intention of pinning down important tendencies in the development of modern journalism during the 20th century. Without being nation-specific, it presents findings from a number of empirical studies from five different countries and various genres.

Price: SEK 280, € 30 (+P&P)

I would like to order copy/copies of *News from the Interview Society*

Name:

Address:

.....

.....

VAT No:

Send the coupon to:

NORDICOM, Göteborg University, Box 713, SE 405 30 Göteborg, Sweden
Fax: +46 31 786 4655, e-mail: anne.claesson@nordicom.gu.se